

પ્રેમાનંદ

(સત્તરમી સદી)

પ્રેમાનંદનો જન્મ વડોદરામાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ કૃષ્ણરામ ભટ્ટ હતું. કથાકાર તરીકેનો પોતાનો કૌટુંબિક વ્યવસાય કરીને તેઓ ગુજરાન ચલાવતા હતા. વ્યવસાય અર્થે તેઓ સુરત અને નંદરબાર પણ ગયા હતા. માણ ઉપર હાથથી તાલ આપીને કથા પ્રસંગોનું પઠન અને ગાયન કરવામાં કુશળ પ્રેમાનંદે સાભિનય રજૂઆત દ્વારા આખ્યાનોને લોકપ્રિય કર્યા હતાં. નરસિંહ, સુદામા જેવા ભક્તોના જીવનપ્રસંગો તથા પુરાણોમાંથી કથાવસ્તુ લઈને પ્રેમાનંદે આનંદ સાથે જ્ઞાન આપતી અનેક આખ્યાનરચનાઓ ગુંજતી કરી હતી. આખ્યાનની કથનકળામાં પ્રવીણ હોવા સાથે પ્રેમાનંદ વર્ણનો, પાત્રાલેખન, રસનિરૂપણ અને એ દ્વારા વાતાવરણચિત્રણમાં પણ કુશળ હતા. એમનાં આખ્યાનોને ઉત્તમ બનાવવામાં એમની રસનિરૂપણ તેમજ ભાષાશક્તિનો મહત્વનો ફાળો છે.

‘ઓખાહરણ’, ‘અભિમન્યુઆખ્યાન’, ‘ચંદ્રહાસાખ્યાન’, ‘સુદામાચરિત’, ‘મામેરું’, ‘નળાખ્યાન’, ‘રણયજ્ઞ’, ‘દશમસ્કંધ’ જેવી કૃતિઓ રચીને પ્રેમાનંદે ગુજરાતી આખ્યાન કવિતાને સમૃદ્ધ કરીને, ગુજરાતી સંસ્કારોને પોષવાનું પ્રશસ્ય કાર્ય કર્યું છે.

પ્રેમાનંદના ચંદ્રહાસઆખ્યાનના આ કડવા-૧૫માં પ્રધાન ધૃષ્ટબુદ્ધિ જેને મરી ગયેલો સમજતો હતો, તે ચંદ્રહાસ જીવતો છે એ જાણી તેને મારવા તત્પર બને છે. ચંદ્રહાસને ‘વિષ’ આપવા પોતાના પુત્ર મદનને લખેલો પત્ર તેની સાથે જ રવાના કરે છે. કૌંઈ ૨૩૪૮૬૭૯૦ ના પાઠે પછોથી ચંદ્રહાસ વિશ્રામ કરે છે. તે સમયે ધૃષ્ટબુદ્ધિની વિષયા નામે પુત્રી સખીઓ સાથે ઉપવનમાં આવી છે. ત્યાં સૂતેલા ચંદ્રહાસને જોઈને મુગ્ધ થઈ જાય છે. યૌવનસહજ આવેશમાં વિષયા ચંદ્રહાસ ઉપર મોહિત થાય છે. આ કડવામાં પ્રેમાનંદે તેનું રસિક વર્ણન કર્યું છે. ચંદ્રહાસને મુગ્ધભાવે નિરખતી વિષયા સૂતેલા ચંદ્રહાસની કમરમાં બાંધેલો પત્ર હળવેથી સેરવી લે છે. ચંદ્રહાસને મારી નાખવાની પિતાની યોજના વિશે વાંચીને તે ચંદ્રહાસને ઉગારવા એક નેત્રનું કાજળ અને બીજા નેત્રનું જળ લઈ તરણા વડે ‘વિષ’ને બદલે ‘વિષયા’ લખી ચંદ્રહાસને ઉગારી લે એવી હાજરબુદ્ધિનું આ કડવું પ્રેમાનંદની સર્જનશક્તિનું પણ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

રાગ : ગોડી

વિષયાએ વિમાસી જોયું : ‘એ પુરુષને હું નર્ખું.’
અન્ય પશુ પક્ષી ને માનવ નથી કોય હ્યાં સરસ્યું... 1
રખે ચતુર તુરી કહેતો સ્વામી, જાગશે તો શું થાશે !
નિદ્રા-વશથી કેમ ઉઠાડું ? પછે શું કહેવાશે ? 2
હે અશ્વ, તું અતિ અનુપમ, તારું રૂડું વાન,
માગી રે, લેઉં છું હું માનિની ; રખે કરતો સ્વામીને જાણ! 3
તારે રત્નજડિત મુખમોરડો, ઉદયાચળ ઊગ્યો ભાણ;
પેંગડાં તારાં પરમ મનોહર, રત્નજડિત પલાણ, 4
એવું કહેતી ચાલી ચતુરા, ચંચળ નયણે જોય :
‘રખે સખી સહિયર આપણી, છૂપી રહીને જોય!’ 5
નેપૂર ઝાંઝર અણવટ વીંછિયા, સોનીએ આભ્રણ ઘડિયાં;
પ્રથમ વાજતાં રૂડાં લાગતાં, આજ શત્રુ થઈ નીવડિયાં! 6
એવું કહી મન દઢ કરી ચાલી, ઝાંઝર ઊંચાં ચઢાવી;
મરમે ભરતી ડગ જેમ જળમાં બગ એમ શ્યામા સમીપે આવે. 7
ચંદ્રહાસની પાસે અતિઉલ્લાસે હરિવદની હરખે બેઠી;
‘મુજ શ્વાસ લાગે સાધુ જાગે,’ ચિંતા તે ચિત્તમાં પેઠી. 8
‘રખે કો દેખે, સહિયર મુજ પેખે,’ એમ દષ્ટ રાખતી આડી;
પછે પિછોડી પરી કરીને જોયું વદન ઉઘાડી. 9
નખશિખા લગી ચંદ્રહાસને રે જોતી નયણે નરખી;
હરિભક્તને દેખી હરિવદની હૈડામાં ઘણું હરખી. 10

આકાશે અભ્ર અળગું થાયે ચંદ્રબિંબ દીસે જેવું,
 ત્યમ પિછોડી પરી કીધે મુખ કુલિંદકુંવરનું તેવું. 11
 સુવદનઅંબુજ ઉપર ભ્રૂકુટી, ભ્રમર કરે ગુંજાર;
 શકે શશિબિંબ પુઠે તારા, એવો શોભે છે મોતીહાર. 12
 શુક્યંચા અતિ ઉત્તમ, જાણે અધરબિંબઅલંકૃત,
 શશી સવિતા શ્રવણે કુંડળ, દાડમકળી શા દંત ! 13
 કપોત કંઠ, કર કુંજરના સરખા, હથેલી અંબુજવરણ;
 બાંયે બાજુબંધ બેરખા મુદ્રિકા આદે આભરણ. 14
 વિશાળ હદે ને હાર હેમનો, કટિ કેસરીના સરખી;
 દેખી રૂપ રંગ તેજ તારુણી, જાણે નાખી પ્રેમની ભૂરકી. 15
 ‘ધન્ય માતતાત એનાં દીસે છે, કોણે કીધાં હશે પુન્ય?
 હિમે હાડ ગાળ્યાં સુખ ટાળ્યાં, તો એવો હશે તંન. 16
 જપ તપ વ્રત દેહદમન, એવી તારુણી ધરનાર;
 તે નારીનું પરમ ભાગ્ય જેને આવો હશે ભરથાર! 17
 મેં પાપણિયે પુન્ય ન કીધું, તો ક્યાંથો આવો સ્વામી!
 એમ દુઃખ ધરતી આંસુ ભરતી વિષયા શોકને પામી. 18
 એવે એક કભાયની કસે કાગળ બંધન દીઠો;
 જોવા કારણ યૌવનાએ તતક્ષણ છોડી લીધો. 19
 સરનામું અક્ષર તાતના દેખી બાળા મહાસુખ પામી;
 ‘શકે પત્ર લખી મોકલ્યો પિતાએ મુજ સ્વામી: 20
 સ્વસ્તિ શ્રીકૌંતલપુર સ્થાને, મદન કુંવર બળવંત,
 અહીં ચંદ્રહાસને મોકલ્યો છે, તે પત્ર લેજો, ગુણવંત. 21
 રૂપ ન જોશો, રંગ ન જોશો, ન પૂછશો ધરસૂત્ર;
 મુહૂર્ત ઘટી કોને ન પૂછશો, એને વિષ દેજોની પુત્ર. 22
 વાંચી પત્રને વિષયા બોલી : ‘ત્રાહે ત્રાહે, ત્રિભુવનનાથ;
 વિષયાને સાટે વિષ લખાયું; શું કાપ્યા જોઈએ હાથ. 23
 પત્ર લેઉં તો પાછો ફરી જાય; પરણ્યા વિના વિઘ્ન થાય;
 અક્ષર એક વધારું એ માંહે, વિષની કરું વિષયાય. 24
 એક નેત્રનું કાજળ કાઢ્યું, બીજા નેત્રનું નીર,
 તરણા વતે લખ્યું તારુણીએ, ધરી હૃદયા મધ્યે ધીર. 25
 નારદ કહે : સાંભળ રે અર્જુન, કર્તાહર્તા અવિનાશ;
 વિષ ફેડી વિષયા કરી, એમ ઉગાર્યો ચંદ્રહાસ. 26
 પત્ર ફરી બાંધ્યું પ્રેમદાએ, જળ ભરતી તે નેણ;
 ઊઠી અબળા ચાલી ત્યાંથી મુખે કહેતી વેણ: 27
 ‘ઘેર જઈને વાટ જોઉં છું,’ ઉતાવળા તમો આવો;
 મદનભાઈને મળજો સ્વામી, પત્ર લખ્યું તે લાવો. 28

વલણ

‘પત્ર લખ્યું તે લાવો, સ્વામી’ એમ કહી વિષયા વળી રે;
 થરથર ધ્રૂજે ને કાંઈ ન સૂઝે, સખી જ્યાં સામી મળી રે. 29

‘ચંદ્રહાસઆખ્યાન’-માંથી

શબ્દાર્થ

વિમાસી વિચારી, મૂંઝવણ અનુભવી નર્મુ નીરખું, જોઉં છાં અહીંયાં સરસ્યું સરખું, જેવું રખે કદાચ તુરી ઘોડો, અશ્વ અનુપમ જેને ઉપમા ન આપી શકાય તેવું, સર્વોત્તમ માનિની (માન માગતી કે અભિમાની) સ્વામીની સ્ત્રી મુખમોરડો પશુને મોઢે બાંધવાનું દોરડાનું ગાળિયું ઉદયાચળ ઉદયગિરિ, મેરુપર્વત ભાણ ભાનુ, સૂર્ય પેંગડાં ઘોડેસવાર જેમાં પગ રાખે છે તે કડાં પલાણ ઘોડાની પીઠ ઉપર મુકાતી બેઠક નેપુર નૂપુર, ઝાંઝર અણવટ સ્ત્રીઓના પગના અંગૂઠાનું ઘરેણું વીંછિયા પગની આંગળીનું ઘરેણું આભરણ અલંકાર, આભૂષણ, શણગાર મરમ મર્મ, રહસ્ય, ભેદ શ્યામા જુવાન સ્ત્રી (અહીં) વિષયા સમીપ પાસે, નજીક હરિવદની ચંદ્ર(હરિ)ના જેવા મુખવાળી, (અહીં) વિષયા પિછોડી પછોડી, ઓઢવાની ચાદર હેડામાં હેયામાં, હૃદયમાં અભ્ર વાદળ સુવદનઅંબુજ કમળ(અંબુજ)ના જેવા સુંદર મુખવાળો, (અહીં) ચંદ્રલાસ ભૂકુટિ ભવું, ભમ્મર શશિબિંબ ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ પૂંઠે પાછળ શુક્રચંચા પોપટની ચાંચ (અહીં) પોપટની ચાંચ જેવું અધર-બિંબ અલંકૃત હોઠની શોભા સવિતા સૂર્ય શ્રવણ કાન કપોત કબૂતર કુંજર હાથી અંબુજવરણ કમળના રંગનું બાજુબંધ હાથનું એક ઘરેણું બેરખા બેરખી, કાંડા ઉપર પહેરવાનું ઘરેણું મુદ્રિકા મુદ્રા, વીંટી આઢે આદિક, વગેરે, ઈત્યાદિ હઢે હઢયે હેમ સોનું કટિ કેડ, કમર તારુણી તરુણ કે જુવાન યુવતી, (અહીં) વિષયા ભૂરકી જાદુમંત્ર, મોહિની તાત પિતા હિમે હિમાલયે ભરથાર પતિ કભાય કભા, ઓઢો (અહીં) અંગરખા જેવું એક વસ્ત્ર કસ અંગરખુ. બંડી વગેરે ભીડવાની નાની દોરી સ્વસ્તિ કલ્યાણકારી મદન કામદેવ ઘટી ઘડી, ચોવીસ મિનિટ વિષ ઝેર ત્રિભુવનનાથ સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાળ એ ત્રણે ભુવનલોકના સ્વામી, ઈશ્વર અવિનાશ અમર, અક્ષર, નિત્ય (અહીં) કૃષ્ણ પ્રેમદા પ્રેમ આપનાર સ્ત્રી (અહીં) વિષયા

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક-એક વાક્યમાં લખો :

- (1) વિષયા ચંદ્રલાસના ઘોડાનાં વખાણ શા માટે કરે છે?
- (2) વિષયાને પોતાનાં આભૂષણ વેરી જેવાં શા માટે લાગે છે?
- (3) ધૃષ્ટદ્યુમ્નિ રાજાએ કાગળમાં શો સંદેશો લખ્યો છે ?
- (4) વિષયાએ વિષનું 'વિષયા' કેવી રીતે કર્યું ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર ઉત્તર લખો :

- (1) ચંદ્રલાસનું મનોહર રૂપ જોઈને વિષયા શોક શા માટે અનુભવે છે?
- (2) ચંદ્રલાસ પાસેનો પત્ર વાંચી વિષયાએ શી પ્રતિક્રિયા આપી ?
- (3) ચંદ્રલાસ કેવી રીતે ઊગર્યો ?
- (4) ચંદ્રલાસને જોઈને વિષયા કેવા પ્રકારનું મનોમંથન અનુભવે છે?

3. મુદ્દાસર નોંધ લખો :

- (1) ચંદ્રલાસના ઘોડાનું વર્ણન કરો.
- (2) ચંદ્રલાસનું પાત્રાલેખન કરો.

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ

- વડીલો પાસેથી આવી ચાતુરીભરી કથાના પ્રસંગો સાંભળો.
- આ કથા તમારા પરિવાર આગળ રજૂ કરો.
- વિષયા માટે વપરાયેલા અન્ય શબ્દોની યાદી કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

પ્રેમાનંદની ગુજરાતી ભાષા પરની પકડ અછતી રહે તેમ નથી. ભાવને અભિવ્યક્ત કરવા માટે શબ્દ એમને સહજ રીતે મળી આવે છે. વર્ણનછટા અદ્ભુત છે.

આ પંક્તિ જુઓ :

‘પેંગડાં તારાં પરમ મનોહર, રત્નજડિત પલાણ’માં વર્ણાનુપ્રાસ તો છે જ સાથે સાથે પ્રથમ બે શબ્દો ‘પેંગડાં તારાં’નો આકારાન્ત દયસ્પર્શી છે, તો ‘મરમે ભરતી ડગ, જેમ જળમાં બગ’માં અંત્યાનુપ્રાસ અને દષ્ટાંત અલંકાર સાથે વિષયાની ‘દબાતી ચાલ’ આપણી નજર સામે ખડી થઈ જાય છે. આખા કડવામાં આવાં શબ્દચિત્રો તમે નિહાળી શકશો.

કડી 4 તથા 11 થી 15 સુધી અનુક્રમે ઘોડા અને ચંદ્રહાસનાં અલંકારમંડિત રૂપવર્ણનો મનોહર છે.

જુઓ આ કડી :

‘શુક્રયંત્રા અતિ ઉત્તમ, જાણે અધરબિંબ અલંકૃત;

શશી-સવિતા શ્રવણે કુંડળ, દાડમકળી શા દંત !’

વિષયાની એકે-એક ક્રિયા બતાવવા માટે પ્રેમાનંદે ભાષાનો કસ કાઢ્યો છે.

જુઓ :

‘મુજ શ્વાસ લાગે સાધુ જાગે, તે ચિંતા ચિત્તમાં પેઠી.

રખે કો દેખે, સહિયર મુજ પેખે એમ દષ્ટ રાખતી આડી’

શિક્ષક પ્રવૃત્તિ

- ‘ચંદ્રહાસઆખ્યાન’ના સ્વરૂપનો પરિચય કરાવો અને ‘ચંદ્રહાસઆખ્યાન’ની કથા કહો.
- ‘બુદ્ધિ: રક્ષતિ રક્ષતે !’ ‘મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાંથી માર્ગ શોધે તે બુદ્ધિશાળી’ - આ પંક્તિ સમજાવો.
- ‘રામ રાખે તેને કોણ ચાખે!’ - કુદરતના ન્યાય વિશે નોંધ લખાવો.
- પ્રેમાનંદનાં અન્ય આખ્યાનોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય કરાવવો.

●